

Frugtavl i Danmark – før og nu

RESUMÉ · Med eksempler fra undersøgelser af såvel landbo- som parcelhushaver gives der et rids af den frugtavl, der har været i de danske haver i flere hundrede år. Frugtavlen har skiftet betydning fra at være en del af selvforsyningen til i dag at være stærkt professionaliseret eller med et par træer i parcelhushaven.

ABSTRACT · *Fruit Cultivation in Denmark. A Historical Perspective* · Based on empirical investigations of gardens adjacent to farm houses or single family houses in the city, the article focuses on fruit cultivation in Denmark over the past centuries. Fruit cultivation has changed from being a constituent part of self-supply till becoming today a highly professionalised business or, as for newly built single family houses, a couple of fruit trees in the garden.

Æbleavl begyndte i 1200-tallet ved klostrene, men der er næppe tvivl om, at der også på samme tid fandtes abildgårde (æblehaver) ved gårdene. At æbler var vigtige, fremgår også af, at der i Jyske Lov fra 1241 er bestemmelser om hegning af abildgårde og straf for den formastelige, som stjal fra abildgården.

Datidens æbler var frøformerede og af stærkt svingende kvalitet. I 1500- og 1600-tallet begyndte der at komme franske æblesorter til herregårdene. I 1700-tallet importerede gartnerne på en række af landets herregårde frugttræer og podekviste fra Tyskland og Holland. Enkelte herregårde uddelte gratis frugttræer til bønderne, som blev tvunget til at plante træerne, men som helhed var langt de fleste frugttræer frøformerede. Derfor opstod der en lang række lokale æblesorter, hvoraf nogle har overlevet op til vores tid.

HELLE RAVN · Mag.art. i europæisk etnologi, tidligere museumsinspektør på Langelands Museum · helleravn@gmail.com

Frugtavl i 1600 og 1700-tallet

En ganske væsentlig kilde til frugtavlens udbredelse er landsby- og købstadslovene, de såkaldte Vider og Vedtægter. De fleste er nedskrevet i slutningen af 1600-tallet og i 1700-tallet, men mange af dem går væsentlig længere tilbage, overgivet mundtligt fra generation til generation. I rigtig mange landsbylove nævnes hegning af såvel abildgårde som kålgårde. Hegnene var væsentlige, for ellers brød løsgående kvæg og grise ind og ødelagde træerne. At der var bestemmelser om disse gårde, må tolkes som at de har været almindeligt udbredte, og at haverne var af så stor betydning, så der skulle lovgives derom.

Frugtdyrkning var antagelig mest udbredt på Fyn og i 1600-tallet er der kun ganske få omtaler af frugtdyrkning fra Sjælland. Men også i Rønne og Nexø, omtales frugtavlen og i de fælles bestemmelser omtales uvorne børn, som river grene af frugttræerne eller går på æblerov. Straffen var hård, for de større børn blev straffet med halsjern i tre timer, mens de mindre børn ville få ris i skolen! I Vejle var straffen for tyveri fra abildgården eller humlegården, at delinkventen skulle udstilles til spot og spe i tre timer. I Randers bylov fra 1619 nævnes derimod, at ingen måtte bo uden for byen, da der så ville blive stjålet fra abildhaver og kålgårde.

For landsbyernes vedkommende er der i 1700-tallet langt flere vider, som medtager forordninger vedrørende haverne, idet de omtales i 25 tilfælde, men også i 1700-tallet er der kun ganske få forordninger om haver fra Sjælland. Fra midten af 1700-tallet begynder enkelte bønder at skrive dagbog, og heri står der af og til om frugtavl. Det var dog især mænd, som skrev dagbog, og det var ofte kvinderne, som stod for haverne.

Oplysningstiden

Det danske Landhusholdningsselskab blev stiftet i 1769 i oplysnings-tidens ånd efter engelsk forbillede. Formålet var at forbedre landbrugets dyrkningsmetoder gennem oplysning og ved at støtte såvel fæstebønder som selvejere. Det skete dels ved at præmiere enkeltpersoners indsats, dels ved at udskrive prisopgaver. Frugtavl blev betragtet som så væsentlig, at vellykket podning af frugttræer og dyrkning af gode æbler var et af de første indsatsområder, der blev præmieret.

Således fik husfæster Anders Hansen i Sørup ved Svendborg i 1787 en belønning på 4 rigsdaler for sin indsats, for: »For syv år siden at have

plantet 16 æble- og kirsebærtræer af stammen og opelske 26 asketræer, 6 kastanietræer og 8 yngre æbletræer«. Husmand Mathias Thaysen fra Davinde fik i 1785 en førstepræmie i sølv for frugttræsskolers anlæg. I 1772-76 havde han plantet og podet 2000 træer i andres haver, og fra 1776 og frem plantet og podet 1737 frugttræer. Det er karakteristisk, at det i begyndelsen især var fynske bønder, der blev præmieret for frugtavl. For at opmuntre nye avlere, overgik præmieringerne efter en årrække til jyske bønder, og først derefter blev det sjællændernes tur.

Ligeledes blev der i den sidste del af 1700-tallet oprettet planteskoler ved mange herregårde, og præster og skolelærer gjorde et stort arbejde for at lære befolkningen selv at pode gode æblesorter på vildstammer.

Efter udskiftningen af bøndergårdene omkring 1800, var det muligt at udlægge større havearealer ved gårdene, og der kom flere frugttræer. Træer og frugt var dog af svingende kvalitet, og omkring 1880 var frugtavlen nede i en bølgedal, idet mange af træerne fra begyndelsen af århundredet var blevet for gamle. Derefter tog avlen igen et opsving, og nu opstod et meget stort antal lokale æblesorter. Nogle af disse kan findes i genbanker såsom Pometet i Taastrup, men mange er umulige at opspore i dag. Man hører ofte folk sige: »Ih, hvor smagte de gamle æbler i min bedstemors have godt, men de havde nu også skavanker«. At frugt havde stor betydning fremgår f.eks. af aftægtsydelser i 1891: »Aftægtsfolkene skal have fire skæpper ramboueræbler og alle frugter af det største pæretræ, som findes i frugthaven samt frugten af det sorte kirsebærtræ; træet står ved østenden af aftægtshuset«.

Frugtavlens fremme

I 1888 blev Østifternes Forening til Frugtavlens Fremme, det senere Østifternes Haveselskab, stiftet. Flere steder var der anlagt forsøghaver for frugtavl, vandrelerere holdt foredrag rundt i landet, og der blev uddelt frugttræer til mindrebemidlede landboere. Det kgl. danske Haveselskab uddelte således 3585 frugttræer i år 1900.

Med den voksende bybefolkning blev der i slutningen af 1800-tallet en øget efterspørgsel på frugt, og de gamle forsyningsveje med pæreskuder til København fra Sydfyn, Sydsjælland og Smålandshavet begyndte at blive udvidet af frugthandlere rundt om i landet. Derfor opstod ønsket om at fremme frugtavlen såvel fra organisatorisk side som fra enkeltpersoner. Man forestillede sig, at avlen for mindre landbrug og husmandsbrug skulle være et væsentligt supplement til den øvrige indtjening.

Søhøjgårds have på Vestfyn. Måske var det haver som denne, der ifølge Erstad-Jørgensen var en blanding af lidt af hvert.

For at fremme havebruget og frugtavlens udskrev landets tre have-selskaber i 1906 i fællesskab to konkurrencer med titlerne: »Køkken-Frugt- og Blomsterhaven hos Gaardmænd og Husmænd« og »Køkkenhaven hos Gaardmænd og Husmænd«, – men med det nedslående resultat, at man ikke anså nogen af besvarelserne for gode nok til at blive trykt!

Der var dog store forskelle på de enkelte egne af landet, såvel hvad mængde som kvalitet angik, hvilket skyldtes variation i viden og tradition, samt i jordbundsforhold og klima. Det er karakteristisk, at en egentlig erhvervsmæssig frugtavl opstod i landets sydlige egne, hvor der fra gammel tid havde været tradition for frugtavl, og her var og er både klima og jordbund velegnet til frugtavl.

At man ønskede at fremme frugtavl, må ses i lyset af bølgen af oplysning om ernæring og hygiejne. Professor Alfred Bruun udtrykte det i et foredrag: »Hygiejnens Bud der kalder højt på vegetarisk Føde, Sol og frisk Luft«. Derfor blev der på husholdningsaftenskoler undervist i madlavning med havens produkter, og der var kurser i syltning, tørring og henkogning. Det var hovedsagelig gårdmandskoner, som deltog, men også husmandskoner og tjenestepiger blev undervist. En af de markante skikkelser i at formidle en bedre ernæring var

Magdalene Lauridsen. Hun stiftede Ankerhus Husholdningsskole i Sorø, hvor der blev anlagt en model-gårdmandshave med blomsterhave, frugthave og køkkenhave. Her blev der undervist i havebrug.

Tidens store landskabsarkitekt E. Erstad-Jørgensen gik i brechen for en gammeldags have, som mest lagde vægt på det nyttige. I artiklen 'En Gaardmandshave' skrev han i 1910: »De fleste Haver ved Gaardene bliver nu om Stunder anlagt i 'landskabelig Stil' efter Forbilledet fra daarlige Villahaver. Der bliver saaledes plantet Kaal i Plænen, i stedet for Parktræer plantes Frugt, og i Busketter sættes Ribs og Stikkelsbær; og saa har man igen en af disse Haver, der hverken er Fugle eller Fisk, hverken Køkkenhave, Frugthave, Villahave eller Park, men en meningsløs Blanding af lidt af hvert«.

Geografiske forskelle

Der har været meget stor forskel på, hvor i landet der blev dyrket frugt og ikke mindst i hvilken målestok. Forskellene skyldes til dels jordbund og klima, men de er i mindst lige så høj grad kulturelt betinget. Flere steder er der opstået den myte, at den erhvervsmæssige frugtavl startede netop på den specifikke egn, men sandheden er, at den er gammel flere steder i landet. Myterne lever, og samtidig må vi erkende, at de steder, hvor myterne lever, har der fra gammel tid været frugtavl.

Når man ser bort fra de frodige østjyske egne, var frugtavl næsten ukendt i Jylland. Dette til trods for, at det mange steder i Jylland var muligt at dyrke frugt. St. St. Blicher skrev i 1839 om haverne i Viborg amt: »Om Havedyrkning. Herom er – hvad Bondestanden angaar – og lidet at sige, eller snarere noget om Intet. Haver er saagodtsom ubekjendte Ting lige indtil Navnet; thi hvad der af saadant haves, hedder Kaalgaard (Kalgør) *parte a potiori* – rettere *parte unica*« (for de bedstes vedkommende – eller snarere, for den enestes).

I skarp kontrast hertil stod frugtavlen på Fyn. De fynske haver har fra gammel tid været regnet som nogle af landets ypperste, og allerede i 1671 lød det¹:

»Hver bonde har sit paradis;
Så vil jeg haven nævne.
Der har han ribs og kirsebær,
moreller, æbler, pærer,
valnødder, store morbærtræer
og alt, hvad man begærer«

Verset er nok overdrevet, idet det er tvivlsomt, om alle bønder på det tidspunkt har haft valnødder og morbær, men havekulturen lå i 1600-tallet på et bedre stade end i 1700-tallet. I præsteindberetninger fra omkring 1750 kan man læse, at de fynske frugthaver var ved at forsvinde.

I midten af 1800-tallet skrev Hofman Bang om Odense amt, at haverne »... især i Vends og Bjerge herred frembyder en herlig afveksling af kirsebærtræer, humle, køkken- og blomsterhave, ofte forenet med en lille bihave ...«. I 1920'erne beskrev Johannes Tholle de gamle fynske landbohaver, og han må have vurderet dem højt, for han bruger dem som forbillede i sin plan for en ideel landbohave.

På Fyn har der været prestige i at have en velpasset frugthave. Ved de firlængede gårde lå stuehuset gerne nord-syd vendt, og derfor lå de ikke altid ud til vejen. I stedet havde man mange steder frugthaven placeret ud mod vejen, så naboer og forbipasserende kunne se, at såvel træer som selve arealet var velpasset med bar jord rundt om træerne eller ganske uden græs under træerne. Det kan endnu ses enkelte steder.

Den dag i dag er det tydeligt, at Fyn er den landsdel, som har størst tradition for bær- og frugtav. Mange steder ser man frugtavlere og haveejere sælge frugt ved landevejen. I Jylland sælges der kun få steder frugt ved vejen. Således så jeg på en køretur fra Sønderborg til Langeland kun ét sted med frugtsalg, mens der fra færgehavnen i Bøjden til Langeland var cirka 60 frugtboder!

Frugtav på Als

De alsiske frugthaver omtales ofte som meget store, men sandheden er, at de generelt var mindre end de fynske, og de forsvandt også tidligere end på Fyn. På de gamle enlængede gårde på Als med stuehus og stald i samme længe er det kun prydhaven, som ligger ud mod vejen. Både frugt- og køkkenhave ligger bag bygningerne.

Als har en helt speciel historie, hvad frugtav angår. Det skyldes ikke mindst gartnerslægten Vothmann, som på Als oprettede den første planteskole i Danmark. Vothmann var gartner ved hertughoffet på Augustenborg. I 1696 oprettede han sin private planteskole i Sønderborg, hvorfra der blev solgt podede frugttræer til de omkringboende fra begyndelsen af 1700-tallet. Efter få år solgte han udelukkende frugttræer, men sønnen Hans Peter, som overtog planteskolen i 1736, avlede også frø og andre træer. I det hele taget fik planteskolen stor betydning for havekulturen og ikke mindst træbeplantning både på

Eksempel på
lille frugtbod
ved fynsk landevej.

Als og i det østlige Nordslesvig. Vothmanns planteskole blev drevet af samme familie frem til 1899.

Den tidligste omtale af alsisk frugtavl går tilbage til 1652, og i begyndelsen af 1700-tallet blev der plantet en del frugttræer især i nærheden af Sønderborg, først fra Vothmanns planteskole, men snart efter var der flere gartnere rundt på øen, som også podede. I 1730 havde Als fået tilnavnet Havelandet, 'Patria hortulanorum'. I 1787 indberettede en præst, at frugttræerne i det mindste skulle kunne give til de årlige afgifter. Når man betænker, at danske bønder i almindelighed først plantede podede frugttræer omkring år 1800, er det bemærkelsesværdigt, at Vothmanns planteskole i 1804 solgte æble-, pære-, blomme-, kirsebær-, abrikos- og ferskentræer samt vinstokke og stikkelsbærbuske. Et overmåde rigt frugtsortiment på dette tidspunkt.

Frugthaverne på Als var generelt i god stand i 1800-tallet, men træer vokser som bekendt ikke ind i himlen, og efter 1920 gik frugtavlens ned ad bakke. De alsiske frugttræer var plantet i perioden fra 1840 til 1880'erne og var derfor ved at være udtjente. I de første år under 2. verdenskrig blev der ganske vist plantet mange nye træer, fordi priserne på frugt var høje, men derefter gik det igen tilbage med frugtavlens.

Tåsinges frugtavl

På Tåsinge var frugtavlens i højsædet. Baronens på Valdemars Slot ansatte omkring 1750 gartner Anthon Fricke, som begyndte at pode en lang

række frugttræer. Baronnen udstykkede store grunde i Troense, hvor mange levede af at sejle. Når mændene tog ud på søen, var deres koner hjemme en ledig arbejdskraft, som kunne udnyttes til at dyrke frugt. Ligeledes kunne sømandsenker klare sig økonomisk takket være frugtavl.

Til gengæld er myten om plantningen af de første frugttræer aldrig blevet verificeret – men det gør den egentlig ikke dårligere. Det fortælles også, at troenserne var så meget imod baroniets tvangsplantning af frugttræer, at de plantede dem med rødderne opad. Det blev naturligvis opdaget, og de formastelige måtte lide den tort at skulle en tur på træhesten. Først derefter blev træerne plantet på rette vis.

I Troense blev frugten lige fra starten og frem til 1918 afsat til de såkaldte pæreskudeskippere. Avlerne leverede selv frugten ved broen i Troense, og skipperne betalte frugtavlernes kontant. Pæreskuderne sejlede for en stor del til København, hvor københavnernes kom ned og købte frugten direkte på skibet.

Frugten fra Tåsinge har altid haft ry for sin gode kvalitet og sin fine smag. Det lyder umiddelbart troværdigt, men den har rent faktisk været af en kvalitet, som vi ikke ville acceptere i dag. Avlerne brugte ikke kasser, men sække, og sækkene ville de have med retur, når frugten var leveret til skuderne, så frugten blev hældt (!) om bord i lasten. Den må have været godt og grundig stødt, når den nåede til København, og holdbarheden må have været yderst begrænset.

Frugtplukning i en af Troenses frugthaver, 1945. Den ældre dame var enke, og en del af hendes økonomi var afhængig af frugtsalget.

Transport af frugt

Gartner Rasmus Svop fra Troense rejste i 1909 til Amerika, hvor han arbejdede med frugtavl og var med i en frugt- og bærsalgsforening. I 1918 kom han tilbage og gik i gang med at organisere en frugtsalgsforening på andelsbasis. Det største problem var, at foreningen stillede krav om, at frugten blev leveret i kasser, så den kom frem i bedre stand, og allerværst var det, at man først fik afregning, når frugten var solgt. Endvidere måtte medlemmerne selv betale fremstillingen af kasser, men kasserne fik de leveret tilbage igen. »Det her med at levere Frugten i Kasser blev nu ikke taget bogstaveligt i Begyndelsen. En aften kom en fiffig Bondemand med en Leverance, det var et læs Frugt, som laa løst i en Fjedervogn. Vi fik travlt med at lægge de dejlige Nonnetit i Kasser, og da jeg kom hjem, opdagede jeg, at jeg lignede en 'Nigger', jeg var sort af Støv. Æblerne havde staaet i en Tærskelo!«

Det er karakteristisk, at de ældste egne, hvorfra der blev solgt frugt, var søfartsegne, idet langt det meste af datidens transport foregik ad søvejen. Således har man fra Tåsinge, Sydfyn, Langeland, Fejø, Als og Kallehave sejlet frugt til både København, Tyskland og endog Skt. Pe-

Svendborg Andels Frugtsalgsforening i 1950'erne, hvor der blev transporteret frugt med hest, vogn og lastbil.

Frugttransport skete blandt andet af søvejen i 1950'erne.

tersborg. På grund af skibstransporten byggede man i Troense et frugtlager ved den såkaldte Dampskibsbro. Da transportmønsteret ændrede sig, blev der omkring 1960 oprettet et nyt lager ved landevejen i Bregninge, og frugten blev i stedet transporteret med lastbil.

Da jernbanerne blev bygget, kunne nye egne påbegynde frugtavl. Det gjaldt bl.a. Nordvestfyn, hvor mange husmænd slog sig på frugtavl og gartneri. I folketællingen fra 1911 var der i sognene Skovs- og Aahøjrup 25 »husstandsoverhoveder«, der var betegnet som havebrugere. Selv den dag i dag er egnen præget af frugtavl, og landevejen mellem Middelfart og Bogense betegnes som »landets længste frugtbod«.

Tiden omkring 1. og 2. verdenskrig

En forudsætning for en mere professionel frugtavl var muligheden for afsætning af frugten. I tidens ånd blev der mange steder oprettet frugtsalgsforeninger på andelsbasis, men inspireret af amerikanske forhold. I 1917 kom den første artikel i »Haven« desangående, og i 1918 kunne man læse, at: »De samvirkende danske Haveselskaber tilbyder i særlige Egne, hvor en betydelig del af Træfrugt eller Bærfrugt findes og hvor der derfor er en Betingelse for en Frugtsalgsforening, ved et Møde eller to af Frugtavlerne at fremlægge Sagen og dens Betydning og Ud-kast til en Salgsforenings Dannelse, Love m.m.«

I 1927 skriver Hardy Hansen om sine indtryk af frugtavl i almindelige haver: »Nyttehaven omkring de danske Hjem er ofte daarligt anlagt – og ikke mindst paa Sjælland. Det er mærkeligt saa lidt interesse den skænkes, idet den jo dog har saa stor økonomisk Betydning og sin bestemte smukke Mission at udføre. Den skal jo ogsaa skaffe sin Dyrker Sundhed og Glæde igennem Hjemmeflid i fri Luft«. Videre siger han, at Sjælland ikke står højt med have- eller frugtdyrkning på nær to-tre mil rundt om København. I skarp modsætning til Sjælland betegner han Lolland Falster som hjemsted for frugtavl, og det samme gjaldt på de øvrige sydlige øer. Fyn beskrev Hardy Hansen som landets rigeste ø, også hvad havebrug angik, men frugt trivedes dårligere inde i landet end langs kysterne. Om det jyske har han ikke meget at sige: »Det staar mig klart, at Frugtavl kan drives i de fleste af Jyllands Egne, naar fratages de mest barske«.

I 1940'erne fik dansk frugtavl et meget stort opsving, hvilket ikke mindst skyldtes 2.verdenskrig. Der opstod der en kraftig nationalisme, og blikket blev rettet indad nu, hvor grænserne var lukkede. Da der heller ikke kunne importeres udenlandske varer, fik både den erhvervmæssige og private frugtavl meget større betydning, og da yderligere spærretid og utryghed indskrænkede mobiliteten, blev der tid til flere hjemlige sysler. Endelig var der vareknaphed, samtidig med at en del penge var i omløb. Rationering og importstop bevirkede derfor, at forbruget blev rettet mod indenlandske varer.

Da frugttræerne i 1950'erne endelig var vokset til, var efterspørgslen dog igen blevet mindre. På gårdene blev arbejdsstyrken stærkt reduceret, og derfor fik de ret nye frugthaver i højere grad lov at passe sig selv.

Parcelhushaver

Efter krigen blev der anlagt stadig flere villa- og parcelhushaver, og i disse haver var der frugttræer. Siden 1920'erne var der udstykket mange haveparceller, hvor der blev dyrket frugt og grøntsager, indtil ejerne havde betalt for parcellen. Derefter opførte man ofte en villa på grunden, og hvor det var muligt, blev frugttræerne bevaret.

Fra 1960'erne og frem var der et sandt parcelhusboom i Danmark. Ofte havde de nye hus- og haveejere sat sig så hårdt, at der ikke var mange penge til overs til anlæggelse af haven. Dog prioriterede man ofte at plante et par frugttræer. I 1970'erne og 1980'erne var det helt an-

Parcelhus i Dragør, 2011. Huset er opført i 1962 på en grund, som var udstykket fra en parcelforening med gamle frugttræer. Et af disse træer ses stadig.

Nyanlagt have i Dragør, 2008. Som det første blev der plantet frugttræer.

derledes. Der blev plantet ganske få frugttræer, og sortimentet blev stærkt indskrænket. Helt afgørende var de manglende opbevaringsmuligheder i de nye parcelhuse. I 1950'ernes parcelhuse var der kælder, mens 1960'ernes huse blev bygget uden kælder. Samtidig skete der det, at kvinderne kom ud på arbejdsmarkedet. Familierne fik bedre økonomi og mindre tid til frugtavl. Sortimentet skiftede samtidig fra mad- og gemmeæbler til spiseæbler med kortere holdbarhed.

I 1990'erne var en del parcelhushaver tilgroede, og mange haver blev lagt om. I den forbindelse blev der plantet frugttræer i omkring halvdelen af danske parcelhushaver. Omkring årtusindskiftet var der i gennemsnit to frugttræer i alle danske parcelhushaver, og den tendens har holdt sig. Tendensen er, at man nu planter træer, der bærer spiseæbler – og ofte ældre sorter med karakteristisk smag.

Note

1. Pedersen, C., *Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16.-17. Aarhundrede*. 1912

Litteratur

- Alsisk kalender*, bd.5, Alsingergildet 1983.
- Bjerge, Poul & Thyge Søegaard, (red.), *Danske Vider og Vedtægter – eller gamle Landsbylove og Byskræer*. Bd. 1-5. København 1904-30.
- Dragsbo, Peter & Helle Ravn, *Jeg en gård mig bygge vil, der skal være have til*. Landbohistorisk Selskab 2001 Hansen, Hardy, *Frugthaven og Køkkenhaven. Anlæg, Behandling og Pleje*. 1927.
- Krag, M.G., *Topographie af Gjelsted og Rørup Sogne*. 1846. Manuskript i Middelfart Byarkiv.
- Landboboven*. Heri bidrag: Povl Peter Jensen Wad: *Prydhaven*, Povl Bruun-Møller: *Køkkenhaven*, Hans Cornelius Olsen: *Frugthaven*. Udg. af Det kgl. danske Landhusholdningsselskab. København 1944.
- Nedergaard, Gustav, *Magdalene fra Ankerhus*. København 1997.
- Pedersen, Christian, *Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16.-17. Hundred-Aar*. 1912.
- Ravn, Helle, *Gulerødder, græs eller granit. Danske parcelhushaver 1950-2008*. Øhavsmuseet Langeland 2011.
- Ravn, Helle, 'Troenses haver – fra nyttehaver til nydehaver', i: *Bogen om Troense*. Udkommer december 2015.
- Slettebo, Jørgen (red.), *Haver og gartnere, Fra Als og Sundeved*. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1967.
- Tholle, Johannes, *Haver og Havedyrkning i Svendborg Amt gennem vekslende Tider*. Aarsskrift for Svendborg Amt 1926. Udg. 1927.
- Tholle, J., 'Sønderjyske Haver gennem vekslende Tider, særlig paa Als', i: *Sønderjyske Aarbøger* 1929.